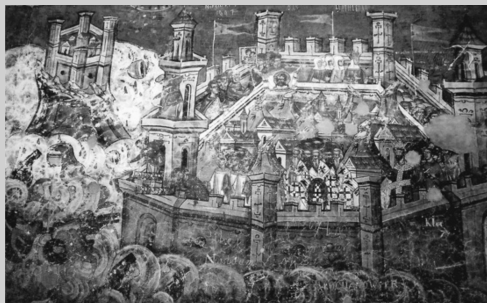

ŚWIAT BIZANCJUM

TOM 3

BIZANCJUM I JEGO SĄSIEDZI 1204-1453

Praca zbiorowa pod redakcją
Céceile Morrisson

Przekład
Andrzej Graboń

Wydawnictwo WAM
Kraków 2013

Tytuł oryginału:
Le monde byzantin. Tome 3
Byzance et ses voisins 1204-1453

© Presses Universitaires de France, 2011
6, avenue Reille, 75014 Paris

© Wydawnictwo WAM, 2013

Redakcja naukowa: dr Tomasz Graff
Redakcja językowa: Ewa Zamorska-Przyłuska
Korekta: Dariusz Godoś
Projekt okładki: Andrzej Sochacki
Łamanie: Edycja

Publikacja dofinansowana
przez Centre national du livre
Ouvrage publié avec le concours
du Centre national du livre

ISBN 978-83-7767-802-2

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA
tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447
faks 12 62 93 261
e.wydawnictwowam.pl

Druk i oprawa: Drukarnia Colonel

Wstęp

Angeliki Laiou, Nikos Oikonomidès, εις μνήμην

...συνέγραψε ιστορίαν. Αὐτὸ τουλάχιστον θὰ μείνει.
Χάσαμεν ὁμως τὸ πῶς τίμο – τὴν μορφὴν τοῦ
ποῦ ἦτανε σὰν μία ἀπολλώνια ὄπτασία

K. Kawafis, Εὐρίωνος τᾶφος, 1914*

Niniejszy trzeci tom zamyka edycję pomyślaną w 1990 roku jako kontynuacja projektu naszego mistrza Paula Lemerle (1902–1989). Jej celem było przekazanie środowiskom uniwersyteckim wprowadzenia do historii świata bizantyńskiego, które uwzględniałoby postęp w badaniach ostatnich dziesięcioleci. Zaproponowano układ czterech części (osnowa wydarzeń, instytucje, cywilizacja, historia regionalna) zawartych w trzech kolejnych tomach. Tom pierwszy (330–641) został opublikowany dopiero w 2004 roku**, a drugi (641–1204) w roku 2006***. Kierowanie pracami nad tym dziełem przejął, po nagłej i przedwczesnej śmierci Nicolasa Oikonomidès w 2000 roku****, Jacques Cheynet. Prowadzenia prac nad trzecim tomem podjął się początkowo Jacques Lefort, lecz ostatecznie powierzył to zadanie przed kilku laty Angeliki Laiou. Nasza przyjaciółka i współpracowniczka zmarła jednak w wyniku gwałtownej choroby nowotworowej 11 grudnia 2008 roku*****. Mnie przypadł obowiązek uzupełnienia części, których redakcji nie zdążyła ukończyć, oraz praca nad tekstami innych autorów.

Zdobycie Konstantynopola w 1204 roku stanowi poważny wylom w dziejach bizantyńskich i niezaprzeczalną (choć raz) cezurę historiogra-

* „To [jego dzieło] przynajmniej nie zaginie. Utraciliśmy jednak to, co najważniejsze, jego kształt, jego apollińską wizję”. Constantin Cavafy, *Poèmes* (tłum. Marguerite Yourcenar i C. Dimaras, Paris, 1958, 115).

** Polskie wydanie: *Świat Bizancjum*, t. 1: *Cesarstwo wschodniorzymskie 330–641*, Kraków 2007.

*** Polskie wydanie: *Świat Bizancjum*, t. 2: *Cesarstwo bizantyńskie 641–1204*, Kraków 2011.

**** O N. Oikonomidèsie: P.L. Vokotopoulos, *Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias*, 24, 2003, 7–10.

***** Angeliki E. Laiou, 1941–2008, autorzy: C. Morrisson, A.-M. Talbot, *DOP*, 63 (2009).

ficzną, której nie ma potrzeby uzasadniać. Cesarstwo przestaje być wielkim mocarstwem, nawet jeśli jego ideały i prestiż pozostaną żywe aż do upadku w 1453 roku. Jego multietniczna tożsamość dąży do przemiany w nową, hellenistyczną samoświadomość. Obszar, jaki zajmowało ono jeszcze za panowania Manuela I Komnena, ulega rozczłonkowaniu, a jego częściowo udana restauracja w wyniku działań Laskarydów z Nikei, a w późniejszym czasie Michała VIII Paleologa, trwa krótko z uwagi na nieustanną presję ze strony Łacinników i Turków oraz państw słowiańskich, które w tym czasie bądź to powstają, bądź się umacniają.

Jednak tej długotrwałej agonii politycznej i militarnej, owemu schyłkowi wielkiego mocarstwa, którego status zostaje ograniczony do rangi jednego z małych państw bałkańskich, towarzyszy znaczące życie intelektualne i artystyczne, nazywane przez niektórych renesansem Paleologów. Bizancjum doświadczyło już odnowy w IX wieku i renesansu macedońskiego, a później w XI i XII wieku błyskotliwego rozkwitu, połączonego ze wzrostem gospodarczym. W okresie od XIII do XV wieku ruch ten trwa nadal i ulega pogłębieniu poprzez poszukiwania i ponowne odkrycie przeszłości hellenistycznej, na którą było zapotrzebowanie ze względu na opozycję do łacińskiego najeźdźcy. Intelektualiści tego ruchu utrzymują przy tym coraz ściślejsze i coraz bardziej dwuznaczne relacje z Zachodem, dostarczając włoskiemu humanizmowi istotnych treści, chociaż inni kładą nacisk na tożsamość prawosławną, która będzie czynnikiem jednoczącym dla świata postbizantyńskiego.

Niniejszy tom stawia sobie za cel przeanalizowanie tego świata bizantyńskiego, który ujawnia się w całej swojej złożoności, swych słabościach i w swoim oddziaływaniu w kontekście relacji Bizancjum z innymi państwami prawosławnymi oraz łacińskimi, a także w konfrontacji z Turkami seldżuckimi, turkmeńskimi, a później Osmanami. W takiej perspektywie rozdziały poświęcone w poprzednich tomach regionom, zostały zastąpione rozdziałami poświęconymi sąsiadom Bizancjum: Serbom, Bułgarom, Turkom i mieszkańcom Zachodu osiadłym w bizantyńskim cesarstwie i świecie w ramach pewnego rodzaju pierwszej formy europejskiej kolonizacji.

W związku z językową złożonością epoki muszę poprosić czytelnika o wybaczenie braku spójności transkrypcji imion osób i nazw miejsc. Zachowałam zwyczajową, francuską wersję najbardziej potocznych nazw i imion, przyjętych już w poprzednich tomach bądź w innych książkach tej serii (na przykład Tirnovo zamiast Trnovo, Maritsa, a nie Marica, Mourad a nie Murad, Orkhan, a nie Orhan itd.) i pozostawiłam autorom specjalistom wybór bardziej naukowej czy językowej transkrypcji (na przykład Cabasilas bądź Kabasilas, Ochryda lub Ochryd).

W sposób szczególny pragnę wyrazić swoje podziękowania kolegom, którzy podjęli się sprawdzenia niektórych rozdziałów, podzielili się swoją wiedzą, doradzali w przedmiocie map i bibliografii. Byli to: Michel Balard, Marie-Hélène Congourdeau, Thierry Ganchou, Christophe Giros, Jean-Pierre Grémois, Guillaume Saint-Guillain, Jean-Michel Spieser, Élisabeth Zachariadou. Za ewentualne błędy odpowiadam ja. Słowa wdzięczności kieruję zwłaszcza do Jacques'a Leforta: mogłam skorzystać z jego uważnej lektury i cennych informacji co do dokumentacji atonickiej, która przyczyniła się do odnowienia badań nad życiem gospodarczym i społecznym ostatnich stuleci Bizancjum oraz stała się pożywką dla tak wielu prac we Francji i za granicą. Stowarzyszenie działające na rzecz badań i publikowania archiwów z Athos umożliwiło sporządzenie map przez Fabiena Tessiera, któremu zawdzięczamy także mapy w dwóch poprzednich tomach. *Last but not least* – Rowan Dorin wspomagał mnie w trudnym dziele uaktualniania bibliografii, w którą wyposażyla tom Angeliki Laiou w ostatnich miesiącach swego życia.

CZĘŚĆ PIERWSZA

ROZPAD I UPADEK
CESARSTWA BIZANTYŃSKIEGO

Czwarta wyprawa krzyżowa i nowa organizacja polityczna (1204–1258)

CÉCILE MORRISSON

Pełna dramatyzmu czwarta wyprawa krzyżowa* to nie tylko zdobycie chrześcijańskiej stolicy przez innych chrześcijan, rabunek i puszczanie z dymem miasta pełnego niezrównanych bogactw, ale również gwałtowne zerwanie ciągłości historii cesarstwa bizantyńskiego, „kataklizm na skalę kosmiczną”, by posłużyć się określeniami wielu współczesnych autorów**. Bizancjum utraciło wówczas miasto, z którym cesarstwo zawsze się utożsamiało. Zniszczenia dokonane przez Łacinników oraz okupowanie przez nich miasta i części cesarstwa na długi czas pozostawiły ślad w umysłach – i jest on nadal obecny w greckich poglądach, także w naszych czasach.

Nie do uwierzenia są świętokradztwa, które popełnili ci prekursorzy Antychrysta w Wielkim Kościele [Hagia Sophia]. Stół ofiarny, wytopiony w ogniu z wszelkiego rodzaju szlachetnych materiałów, szczyt piękna o niezliczonych niuansach, uważany za coś nadzwyczajnego i godnego podziwu przez wszystkie narody, został pocięty na części i podzielony pomiędzy łupiących, podobnie jak wszystkie sakralne bogactwa, tworzące niezmierzone piękno [...]. A ponieważ chcieli jako swój łup choćby naczynia i przedmioty sakralne będące dziełami sztuki o nieporównywalnym z niczym innym pięknie, uczynione z rzadkich surowców, a nawet z czystego srebra oprawionego w złoto, które przyozdabiały zarówno ścianę *bemy*, jak i ambonę oraz drzwi, a także wszystkie inne elementy wystroju pokryte złotem, wprowadzili aż do samego sanktuarium muły i zwierzęta pociągowe [...]. Nie tak postępowali nawet Izmaelici, gdyż oni łagodnie i przychylnie odnosili się do wszystkich ze swej rasy [Łacinników],

* Por. *Świat Bizancjum*, t. 2 i *Łaciński Wschód* wraz z bibliografią. Nowsze badania w: M. Angold [141], A. Laiou (wyd.) [168] i pozycjach podanych w bibliografii [169, 170].

** W tym Skoutariotes i sam Michał VIII, aluzyjnie, w swojej preambule do typikonu monasteru Świętego Michała na Górze św. Auksencjusza (Grégoire, 75).

kiedy zajęli Syjon [...] nie karząc ich ani mieczem, ani ogniem, ani głodem, ani prześladowaniem, ogołoceniem, rozdzieleniem czy uciskiem; podczas gdy oni nas, naród chrześcijański, wyznający tę samą religię [co oni], potraktowali, jak to opisałem (Niketas Choniates, *CFHB*, s. 573–577).

Wszelkie późniejsze próby nawiązania współpracy między przybyszami z Zachodu a Bizantyńczykami były już naznaczone tym doświadczeniem, a wysiłki podejmowane na rzecz zjednoczenia Kościołów prawosławnego i katolickiego zostały skazane na niepowodzenie. Rok 1204 i jego obecność w pamięci zbiorowej rzuca cień na całą historię świata bizantyńskiego aż do dnia zdobycia Konstantynopola w 1453 roku. Wyjaśniał to już Barlaam z Kalabrii papieżowi Benedyktowi XII w 1339 roku:

Tym, co odłącza was od serca Greków, nie jest różnica doktryny, ale nienawiść do Łacinników, która wypełnia ich serca z powodu wielkiego zła, jakiego doznali z ich strony przez wiele lat i którego nadal doznają.

(*Acta Benedicti XII*, 1334–1342, *Fontes* 3, vol. 8 [Vatican 1958], doc. 43, cyt. przez Necipoğlu [202], s. 23).

Z drugiej strony podział cesarstwa dokonany przez Łacinników i późniejsze jego rozbitcie na liczne jednostki polityczne, z których żadnej nie powiodło się ponownie zjednoczyć trwale utraconego obszaru, nasila i potwierdza stopień rozczłonkowania, które stanie się charakterystyczne dla Bałkanów, zanim Osmani nie wskrzeszą go dla siebie jako całości.

ROZBICIE CESARSTWA I POWSTANIE PAŃSTW SUKCESORÓW (1204–1230)

Po zdobyciu Konstantynopola i trwającym trzy dni rabunku krzyżowcy musieli przede wszystkim, zgodnie z postanowieniem, wybrać łacińskiego cesarza. Zamiast Bonifacego z Montferratu – przywódcy wyprawy, męża wdowy po Izaaku II, Małgorzaty (Marii Węgierskiej), będącego naturalnym kandydatem na cesarza – dwunastu elektorów, a wśród nich zwłaszcza Weneccjanie, wybrali Baldwina, hrabiego Flandrii, który został ukoronowany w Hagia Sophia 16 maja 1204 roku zgodnie z ceremoniałem bizantyńskim i przy użyciu części cesarskich insygniów (Robert de Clari, rozdz. XVCI, wyd. Lauer, s. 93–95, i komentarz Hendy’ego [33], 4/1, s. 143–145, 659).

W celu wprowadzenia w życie porozumień zawartych w marcu 1204 roku podczas drugiego oblężenia, przewidujących podział terenów, które miały zostać zdobyte, pomiędzy cesarza łacińskiego – o wartości jednej

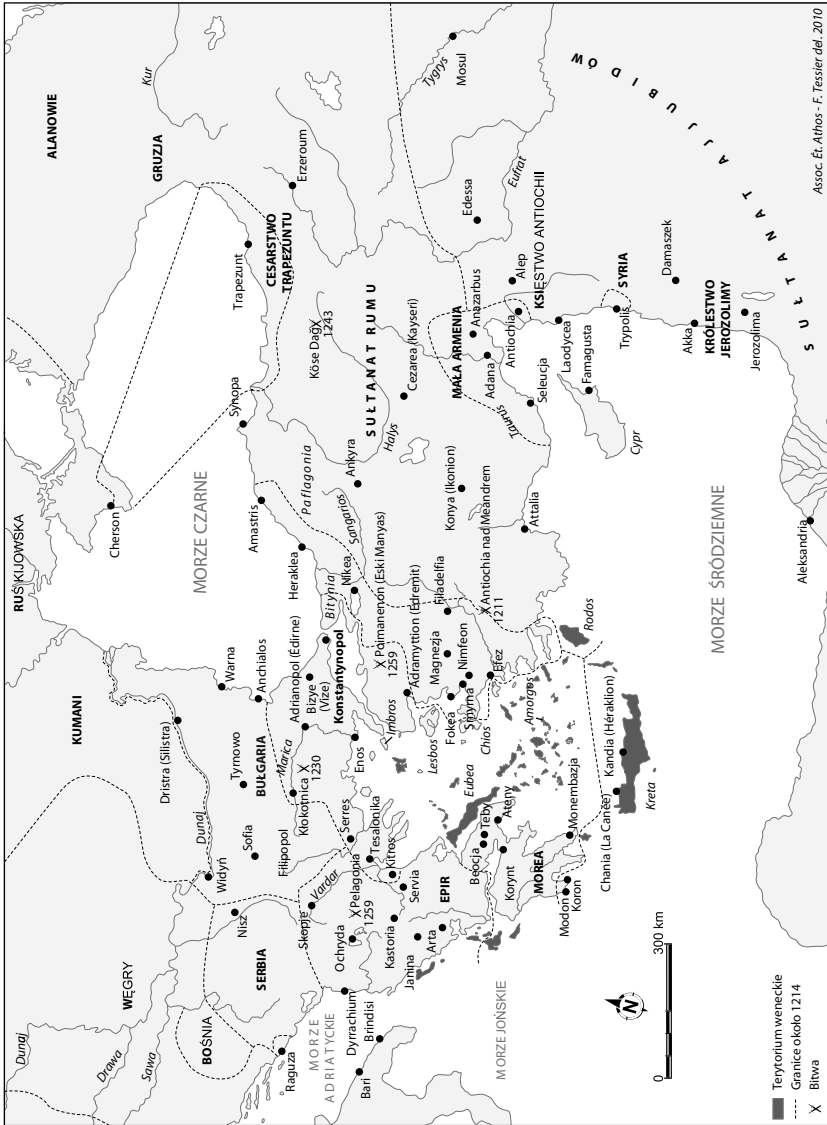
czwartej, a Wenecjan i krzyżowców – o wartości trzech czwartych w równych częściach*, krzyżowcy przystąpili do podziału cesarstwa, wykorzystując bizantyńskie dokumenty podatkowe z poprzedniego roku (krytyczne wydanie tekstu: Carile [1034]).

Rozkład cesarstwa trwał już w okresie zamieszania poprzedzającego upadek stolicy, został jednak przyspieszony przez czwartą wyprawę krzyżową. Regiony niewymienione w *Partitio* to w gruncie rzeczy te wszystkie obszary, które nie były już posłuszne władzy centralnej: północna część Tracji i część Macedonii, powiązane ze zdetronizowanym cesarzem Aleksym III, północno-wschodnia część Peloponezu z Koryntem, Beocja i centralna część Eubei, kontrolowane przez Leona Sgurosa, Kreta, którą już wcześniej Aleksy IV oddał Bonifacemu z Montferratu, Rodos, pozostające pod władzą innego lokalnego archonta, Leona Gabalasa, oraz Trapezunt, okupowany z pomocą Gruzinów od 1204 roku przez wnuków Andronika I Komnena, Aleksego i Dawida (Oikonomidès [396]). Cesarz łaciński, oprócz jednej czwartej obszaru stolicy, otrzymał wschodni przylądek Tracji, Adrianopol, wybrzeże Morza Czarnego aż do Agatopola i wybrzeże morza Marmara aż do Heraklei oraz Azję Mniejszą i część Wysp. Bonifacy z Montferratu zażądał „królestwa Tesaloniki”, które uzyskał mimo sprzeciwu Baldwina, ale dzięki wsparciu Wenecjan, którym odsprzedał Kretę. Główni beneficjenci podziału, Wenecjanie, uzyskali trzy ósme Konstantynopola, wschodnie wybrzeże Adriatyku, największą część Peloponezu oraz Wyspy Jońskie, obszar wokół Adrianopola, inny obszar w Epirze i dwa miasta w Eubei. Pozostało jedynie przejąć te ziemie w posiadanie: pierwsze kampanie Baldwina I w latach 1204–1205 powiodły go do Azji Mniejszej aż po Brusę, podczas gdy Bonifacy z Montferratu, po zajęciu Tesaloniki – ale napotkawszy wcześniej na zbrojny opór Baldwina I – zmierzał poprzez Tesalię w kierunku Aten i rozpoczął oblężenie Koryntu. W tym samym czasie bratanek Villehardouina, podobnie jak i jego wuj Godfryd, zajął Modon, a przy pomocy Wilhelma Champlitte’a rozpoczął przejmowanie części Morei.

Jednak arogancja Łacinników z Konstantynopola i ich niezręczne odrzucenie pojedynczych gestów czynionych z jednej strony przez Seldżuków, a z drugiej strony przez cara bułgarskiego Kałojana, prowadziły do klęski: odsunięty na bok i urażony Kałojan sprzymierzył się ze zbuntowanymi Grekami w Tracji i zadał bolesną klęskę wojskom Łacinników pod Adrianopolem (maj 1205), zabijając Ludwika z Blois i chwytając samego Baldwina I, który zmarł w niewoli. Tymczasem stary doża Dandolo zajął

* Stąd tytuł, którym później posługiwał się doża: „pan – dominator – jednej czwartej i pół cesarstwa Romanii” (trzy ósme).

Mapa 1. Świat bizantyński około 1214 roku

się wycofaniem ocalałych oddziałów do Konstantynopola, gdzie zmarł po niedługim czasie. W 1206 roku zmarł także Bonifacy z Montferratu, brniąc przed atakami Bułgarów terytoriów leżących wokół Tesaloniki.

Bułgarskie zwycięstwo ujawniło słabość władzy łacińskiej, pozbawionej swych historycznych przywódców i większości sił. Pomimo że utrata morale w 1204 roku doprowadziła początkowo do względnej współpracy i podporządkowania się Łacinnikom, słabość tych ostatnich dodała odwagi powstającym państwom greckim w ich oporze i realizowaniu sprzecznych ze sobą ambicji. Ze strony Trapezuntu, gdzie ukoronowany na cesarza został jego brat Aleksy I, nadchodził Dawid Komnen, posuwając się wzdłuż wybrzeża aż po Sagarios i zajmując po drodze Amazję, Synopę i Amastris; na zachodzie Teodor Laskarys, zięć i przypuszczalnie spadkobierca Aleksego III Angelosa, despota, który uciekł z Konstantynopola i osiadł w Nikei, rozciągnął swoją władzę w Bitynii. W tym samym czasie w Epirze Michał Angelos Komnen Dukas*, nieślubny syn sebastokratora Jana Dukasa i kuzyn Izaaka II oraz Aleksego III, który przez jakiś czas służył Bonifacemu z Montferratu, osiadł w Arcie, w Janinie i na wybrzeżu Zatoki Ambrakijskiej (por. rozdział XVI).

Wenecja zadowolila się umocnieniem kontroli nad Konstantynopolem, gdzie doprowadziła do wyboru na patriarchę Wenecjanina Tomasza Morosiniego (por. rozdział XII) i od tej pory była tam reprezentowana przez podestę; zadowolila się też zajęciem terenów na wybrzeżu Epiru, portów Peloponezu, Koronu i Modonu, podczas gdy weneccy dygnitarze przejęli kontrolę nad wieloma Wyspami Egejskimi (por. rozdział XXI oraz Thiriet [208], Saint-Guillain [1101–1102]).

Po 1205 roku ustaliła się pewna równowaga w ramach nieustannie zmieniających się aliansów, która została ostatecznie uznana bądź to faktycznie, bądź to w formie porozumień podpisywanych pomiędzy różnymi stronami. Brat Baldwina I, Henryk z Hainaut, początkowo jako regent, a później jako cesarz (1206–1216), stłumił bunt longobardzkiej szlachty z Tesaloniki, w tym bunt tercjersów z Negropontu (Eubea), którzy nie chcieli mu się podporządkować. Doprowadził do koronacji syna Bonifacego i Marii Węgierskiej, Demetriusza, oraz do tego, że władca Achai, Godfryd I Villehardouin, bratanek kronikarza (1209–1225/1231), zaakceptował prawomocność jego władzy cesarskiej. Z kolei Wenecja na mocy traktatu (1209) uznała władzę Godfryda I nad Peloponezem, wyjąwszy Koron i Modon.

* Ród Angelosów cieszył się mniejszym prestiżem niż ród Komnenów czy Dukasów. Dlatego wszyscy despotci Epiru umieszczali na monetach, pieczęciach i innych oficjalnych dokumentach nazwisko Dukasów. W dalszej części tego tomu, z powodu jego ograniczonej objętości i troski o dokładność, również będziemy ich tak nazywali. Por. Henty [33], 4/2, s. 543.

Henryk wykorzystał także rozprężenie w cesarstwie bułgarskim po śmierci Kalojana (1207), by ustabilizować granicę w Tracji.

W Azji Mniejszej trwała skomplikowana rozgrywka pomiędzy Seldżukami, Łacinnikami i Grekami (por. rozdział XX; Korobeinikov, w: [136]; Shepard [160], s. 717–720): Teodor Laskarys został ukoronowany na cesarza w Wielkanoc 1208 roku przez nowego patriarchę Konstantynopola, do wyboru którego doprowadził w Nikei 20 marca. Pomógł sułtanowi Keyhüsrevowi I w powrocie do władzy (1205–1211) w Konyi (Ikonium), podczas gdy sułtan wspierał go i umożliwił mu podporządkowanie sobie przeciwników, przede wszystkim Teodora Mankafasa w Filadelfii. Jednak w 1211 roku sułtan zdecydował się poprzeć żądania Aleksego III, wracającego z niewoli w Italii, i z rąk Teodora poniósł śmierć w pojedynku w Antiochii nad Meandrem pod koniec nierozstrzygniętej bitwy. Niewiele później armia Nikei z powodu doznanych strat nie była w stanie oprzeć się atakom Henryka z Hainaut, sprzymierzonego z Dawidem Komnenem. Konieczne było uznanie, że to cesarz łaciński sprawuje kontrolę nad całym północno-zachodnim wybrzeżem Azji Mniejszej od Nikomedii aż po Adramytion, co doprowadziło do zerwania łączności między regionami Nikei i Smyrny, dwoma fundamentami cesarstwa. Traktat podpisany w 1212 roku zapewnił pokój pomiędzy Nikeą a Łacinnikami aż do 1224 roku. Cesarstwo Łacińskie i jego wasale panowali ponadto nad Tracją i nad dużą częścią Grecji (z wyjątkiem Epiru) i odgrywali kluczową rolę.

W 1214 roku sułtan Keykâvus I (1211–1219) sprzymierzył się z Nikeą, by zaatakować cesarstwo Trapezuntu, osłabione przez śmierć Dawida Komnena (1212): Seldżycy zajęli wschodnią część Paflagonii wraz z Synopą, co zapewniło im dostęp do morza, podczas gdy Teodor odzyskał jej część zachodnią. Cesarstwo Trapezuntu zostało definitywnie odcięte od zachodniej części Azji Mniejszej i *de facto* zrezygnowało ze swego konstantynopolitańskiego marzenia (por. rozdział XIX).

Natomiast na Bałkanach szczęście sprzyjało ambicjom Epiru i Dukasów: Michał I (1205–1215) doszedł w końcu do porozumienia z Wenecją, która odstąpiła mu Dyrrachium (Durazzo, dziś Durrës), i uznał czysto oficjalnie władzę cesarza łacińskiego, wydając swoją córkę za brata Henryka I, Eustachego. Około 1212 roku zajął część Tesalii, odbierając ją z rąk Łacinników, i odzyskał pozostające dotychczas w rękach Wenecjan Dyrrachium, a później także Korfu. Został jednak zabity w 1215 roku, a władza przeszła w ręce jego przyrodniego brata Teodora, który od samego początku dążył do zawładnięcia Tesaloniką: odebrał Bułgarom Ochrydę i górną część doliny Wardaru. Jego ambicjom sprzyjał zgon Henryka I (1216), który potrafił, dzięki talentom militarnym i dyplomatycznym, uzyskiwać

zawsze to, co najlepsze w ramach istniejących, ograniczonych możliwości. Troszczył się, by jego greccy poddani nie odchodzili od niego w różnych sytuacjach (por. Wolff, w: Setton [1104], 2, s. 210–211), jednak sam nie miał dziedzica. Bajlif Conon z Bethune oraz baronowie postanowili zaoferować tron Piotrowi z Courtenay, małżonkowi Jolanty z Hainaut, siostry Baldwina i Henryka, który chciał na czele niewielkiej armii odzyskać Dyrrachium i zdobyć Konstantynopol od strony łądu. To pozwoliło Teodorowi Dukasowi zastawić na niego zasadzkę, schwytając go i najprawdopodobniej zabić, zniszczyć jego armię i dokończyć podbój Tesalii w 1217 roku. Królestwo Epiru rozciągało się teraz od jednego do drugiego wybrzeża, na całą szerokość północnej Grecji. Teodor Dukas zajął następnie Serres i ostatecznie zawiądzał Tesaloniką w 1224 roku oraz Adrianopolem w 1224, podczas gdy Jan III Watatzes odniósł decydujące zwycięstwo nad Łacinnikami pod Poimanenon w pobliżu Kyziku.

Ambicje Teodora Dukasa stały się jasne, kiedy latem 1227 roku przyjął koronę cesarską z rąk metropolity Ochrydy, Demetriosia Chomatianososa. Wymuszona w ten sposób koronacja wywołała polityczny i kościelny konflikt z Nikeą, mimo protestów Chomatianososa, zapewniającego, że ceremonia przebiegła zgodnie z ceremoniałem i obyczajami Konstantynopola (por. rozdział XII). Ponieważ dla odzyskania Konstantynopola niezbędna okazała się unia dwóch cesarzy, Teodor Laskarys sprzymierzył się z Łacinnikami, którzy z kolei byli sojusznikami nowego cara bułgarskiego Iwana Asena II (1218–1241), ubiegającego się o rękę córki nowego cesarza łacińskiego, Baldwina II, syna Jolanty i Piotra z Courtenay. Chcąc osiągnąć swoje cele, Teodor Dukas musiał wyeliminować zagrożenie bułgarskie, lecz został pobity pod Kłokotnicą, nad rzeką Maricą, na wschód od Adrianopola (1230). Iwan Asen II przeprowadził wtedy błyskawiczną kampanię, odzyskując Adrianopol, Serres, Pelagonię (Bitolę), Tesalię i Albanię aż po Dyrrachium, przyjął tytuł „cara Bułgarów i Greków” (Nicol, *Despotate* [860], s. 111; por. rozdział XVIII) i zmusił dawnego serbskiego sprzymierzeńca Tesaloniki, Stefana Radosława, do opuszczenia Raszu. Od tej chwili na Bałkanach od jednego wybrzeża do drugiego rozciągało się cesarstwo bułgarskie.

ROSNĄCA POTĘGA CESARSTWA NIKEJSKIEGO (1230–1259)

W tym ostatnim okresie w Cesarstwie Łacińskim następowali po sobie kolejni regenci i cesarze, tacy jak: Robert z Courtenay (1221–1228), później Jan z Brienne (1231–1237) i przynajmniej raz na dłużej syn Bald-

wina I, Baldwin II (1237–1261). Gdy w 1235 roku Konstantynopol był oblegany przez połączone siły Iwana Asena II i Jana Watatzesa, państwo łacińskie ledwie nie przestało istnieć i zostało uratowane dzięki nadejściu pomocy z Morei. Pozbawione większości swojego terytorium i prawdziwego wsparcia ze strony Zachodu, gdzie jego losem tak naprawdę interesowała się tylko Wenecja, przetrwało w gruncie rzeczy jedynie dzięki niesnaskom dwóch innych rywalizujących o schedę państw: cesarstwa bułgarskiego i cesarstwa nikejskiego. Stosunki między tymi dwoma konkurentami były złożone i nieustannie się zmieniały: w 1235 roku Iwan Asen zawarł przymierze z Janem III Watazesem i wydał swoją córkę za jego syna i zarazem dziedzica, Teodora II Laskarysa. Jednak w 1241 roku Iwan Asen zmarł, a potęga bułgarska uległa znacznemu osłabieniu, głównie wskutek najazdów mongolskich, które dosięgły wtedy Europy. W tym samym czasie łaciński cesarz Baldwin II został zmuszony do zawarcia rozejmu z cesarzem Nikei.

Zakończenie procesu tworzenia cesarstwa Nikei opartego na zdrowych podstawach, podwojenie zajmowanego przez nie terytorium i uczynienie z niego państwa, liczącego się we wschodniej części obszaru śródziemnomorskiego oraz poza nim, jest zasługą Jana III Watatzesa (1222–1254) (Angold [263]). Jego odniesione pod Poimanenon w 1225 roku zwycięstwo nad Łacinnikami zmusiło ich do wycofania się z niemal wszystkich wcześniej podbitych ziem w Azji Mniejszej. Oblężenie Konstantynopola w 1235 roku zakończyło się co prawda niepowodzeniem, ale Watatzes już wkroczył do Tracji i zdążył w międzyczasie odbić z rąk Łacinników Lesbos, Chios, Samos i Rodos. Po śmierci Iwana Asena przejął w 1241 roku kontrolę nad Tesaloniką, gdzie syn Teodora, Jan Dukas, został zepchnięty do rangi despoty. Równocześnie wkroczenie Mongołów do Azji Mniejszej i klęska sułtana Kay Chusrau II w 1243 roku* pod Köse Dağ, niedaleko Sebasty, zadana mu przez Bajdzu, namiestnika Kaukazu, zapoczątkowały schyłek sułtanatu Rum (por. rozdział XXII). Państwo Seldżuków, które stało się wasalem Mongołów, nie zagrażało już więcej Nikei; Mongołowie jednak, z nieznanых powodów, nie wykorzystali możliwości przesunięcia swych sił jeszcze dalej, co mogli uczynić z łatwością.

W ten sposób Nikea mogła swobodnie rozprzestrzeniać się na Bałkanach. W 1224 roku Jan III Watatzes poślubił Konstancję, nieślubną córkę Fryderyka II Hohenstaufa, chcąc umocnić przymierze skierowane przeciwko papieżowi i Cesarstwu Łacińskiemu. W 1246 roku wykorzystał

* Należy zauważyć, że Michał Paleolog (przyszły Michał VIII) stał wtedy po stronie Seldżuków, u których też się schronił (Cahen [970], s. 242).

wewnętrzne walki w Bułgarii, by zająć Serres, Melnik, dolinę Strymonu i Wardaru wraz ze Skopje i Prilepem oraz dolinę Maricy aż do Adrianopola; sukcesy te uwieńczył triumfalnym wkroczeniem do Tesaloniki, którą odąd rządził bezpośrednio. W 1252 roku jeszcze raz wyruszył do tego regionu, by powstrzymać ofensywę Michała II, władcy Epiru, zmierzającą w kierunku Tesaloniki, i narzucić mu przestrzeganie granic, które ustalił w Macedonii zachodniej, zdobywając Kastorię, Pelagonię, Ochrydę i Prilep (por. rozdział XVI). Cesarstwo Nikei w pełni już otoczyło Konstantynopol, a odzyskanie miasta stało się realne: Baldwin II, mimo lat spędzonych na Zachodzie na szukaniu pomocy – do czego wykorzystywał nawet relikwie Męki Pańskiej u Wenecjan w 1238 roku, co umożliwiło Ludwikowi IX (świętemu) wykupienie ich w 1247 roku* – nie dysponował właściwie żadnymi siłami poza setką konnicy i wsparciem floty weneckiej. Niemniej jednak Jan Watatzes podjął na nowo negocjacje z papieżem Innocentym IV, mające na celu pokojowe odzyskanie stolicy w zamian za unię kościelną, co już piętnaście lat wcześniej było brane pod uwagę (por. rozdział XII). Jednak śmierć cesarza oraz śmierć papieża w 1254 roku położyły kres temu procesowi.

W chwili swojej śmierci Jan III Watatzes pozostawił cesarstwo większe, trwale osadzone na dwóch wybrzeżach Morza Egejskiego, cieszące się zdrową gospodarką i finansami, chronione przez sieć umocnień i odgrywające niepoślednią rolę pośród wielkich państw epoki. Syn Jana, Teodor II (1254–1258), który nosił imię i nazwisko swojego dziadka ze strony matki, Teodora I Laskarysa, miał wtedy trzydzieści dwa lata. Bułgarzy, którzy chcieli wykorzystać tę sukcesję, by zyskać pod względem terytorialnym, zostali odparci w 1256 roku, podczas gdy Michał II z Epiru, mający te same zamiary, musiał uznać narzucone mu przymierze oraz utratę Dyrrachium i Serwii. Zaakceptowanie tego ostatniego okazało się niemożliwe, co pchnęło go do utworzenia dużej koalicji z królem Sycylii Manfredem Hohenstaufem, nieślubnym synem Fryderyka II, oraz księciem Achai, Wilhelmem z Villehardouin. Ponieważ wszystkie te siły miały w Grecji interesy i posiadłości, sprzymierzyły się przeciwko Nikei. Michał II niebezpiecznie zbliżył się do okolic Tesaloniki, kiedy Teodor II zmarł w sierpniu 1258 roku z powodu ataku epilepsji, na którą cierpiał tak jak jego ojciec. Pozostawił cesarstwo siedmioletniemu synowi, Janowi IV Laskarysowi, któremu – jak również jego dwóm regentom, patriarsze Arseniuszowi i wielkiemu domestykowi Jerzemu Muzalonowi – nakazał złożenie przysięgi wierności. Jednak arystokracja bizantyńska nienawidziła Jerzego Muzalona, jak

* J. Durand, *Le trésor de la Sainte-Chapelle* (katalog wystawy w Luwrze), Paryż, 2001.

i wszystkich plebejuszów, którymi otaczał się Teodor II (Angold [263], s. 76–79), wskutek czego wielki domestyk został zabity już dziewięć dni później. Regencja powierzona została Michałowi Paleologowi, który za czasów Jana III i Teodora II pełnił funkcję wielkiego konetabla (*megas konostavlos*), czyli dowódcy łacińskich najemników, lecz niedawno był aresztowany pod pretekstem nieudanej obrony Macedonii przed Michałem II. Michał Paleolog chętnie się pokrewieństwem z rodem Komnenów poprzez matkę, która była wnuczką Aleksego III Angelosa. I faktycznie, zarówno dzięki pochodzeniu, jak i doświadczeniu militarnemu był panem sytuacji, którą sam sobie stworzył, aranżując najprawdopodobniej zabójstwo Muzalona popełnione przez łacińskich najemników. Od stycznia 1259 roku, zaczynając od funkcji wielkiego duksa, a potem despoty, Michał został ogłoszony cesarzem albo w Nimfeon, albo w Magnezji, a następnie ukoronowany przez patriarchę Arseniusza w Nikei. Podczas ceremonii mały Jan IV Laskarys został ukoronowany jako drugi mniej prestiżowym niż korona cesarska czepkiem zdobionym perłami, co wieściło jego nieszczęsny los (Pachymère, wyd. Failler, 1, s. 145–147).

Spis treści

WSTĘP	5
-------------	---

Część pierwsza

ROZPAD I UPADEK CESARSTWA BIZANTYŃSKIEGO

Rozdział pierwszy

CZWARTA WYPRAWA KRZYŻOWA

I NOWA ORGANIZACJA POLITYCZNA (1204–1258)

<i>(Cécile Morrisson)</i>	11
---------------------------------	----

Rozbicie cesarstwa i powstanie państw sukcesorów (1204–1230)	12
--	----

Rosnąca potęga cesarstwa nikejskiego (1230–1259)	17
--	----

Rozdział drugi

RESTAURACJA CESARSTWA BIZANTYŃSKIEGO (1258–1341)

<i>(Angeliki Laiou i Cécile Morrisson)</i>	21
--	----

Odbicie Konstantynopola	21
-------------------------------	----

Cesarstwo pod panowaniem trzech pierwszych Paleologów (1261–1341) ..	23
--	----

Stosunki z Genuą i Wenecją	30
----------------------------------	----

Panowanie Michała VIII	31
------------------------------	----

Panowanie Andronika II i Andronika III	33
--	----

Pierwsza wojna domowa: rywalizacja rodów (1321–1328)	34
--	----

Tymczasowa odbudowa za panowania Andronika III (1328–1341)	35
--	----

Rozdział trzeci

OD ZAGROŻENIA SERBSKIEGO DO PODBIĆCIA PRZEZ TURKÓW

(1341–1453) <i>(Angeliki Laiou i Cécile Morrisson)</i>	39
--	----

Wielka wojna domowa 1341–1347	39
-------------------------------------	----

Panowanie Jana VI Kantakuzena (1347–1354)	45
---	----

Rozbicie państwa i spory dynastyczne (1354–1394)	51
--	----

Panowanie Jana V (1354–1391)	51
------------------------------------	----

Pierwsze lata panowania Manuela II (1391–1394)	58
--	----

Pierwsze oblężenie Konstantynopola (1394–1402) i poszukiwanie pomocy na Zachodzie	60
--	----

Okres pokoju (1402–1421): ostatnie wytchnienie	62
--	----

Polityka wewnętrzna i finansowa Manuela II	64
Manuel II i Morea	65
Dyplomacja: Bizancjum a Turcy	67
Stosunki z zachodnią Europą	68
Koniec okresu pokoju i rozsądku (1421–1425). Ostatnie lata Manuela II . .	69
Jan VIII i Unia Kościołów (1425–1448)	72
Panowanie ostatniego cesarza i upadek Konstantynopola (1448–1453) . . .	75
Epilog. Koniec świata bizantyńskiego	78

Część druga

STRUKTURY ŚWIATA EGEJSKIEGO

Rozdział czwarty

LUDNOŚĆ I ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY (<i>Jacques Lefort</i>)	83
Skład ludności	83
Rozwój demograficzny	86
Gęstość zaludnienia i liczba ludności	86
Utrzymywanie się rozwoju demograficznego (XIII wiek i pierwsza połowa XIV wieku)	86
Zmniejszony wzrost demograficzny (druga połowa XIV wieku)	87
Stopniowa zmiana trendu w XV wieku	89

Rozdział piąty

GOSPODARKA I SPOŁECZEŃSTWO WSI (<i>Jacques Lefort</i>)	91
Warunki ogólne	91
Produkcja	94
Azja Mniejsza	94
Tracja i Macedonia	94
Tesalia i Epir	95
Morea	95
Organizacja produkcji	96
Przychody i inwestycje	102
Dezintegracja gospodarki rolniej	105

Rozdział szósty

GOSPODARKA I SPOŁECZEŃSTWO MIAST (<i>Angeliki Laiou</i>)	107
Gospodarka miejska w okresie ekspansji	107
Konstantynopol pod okupacją łacińską	109
Cesarstwo nikejskie	111
Epoka Paleologów	112
Ogólny zarys gospodarki miast	112

Ewolucja popytu	113
Ewolucja produkcji	114
Handel na wielką skalę i zajmujący się nim kupcy	117
Handel detaliczny i cechy	118
Formy kredytów	120
Formy inwestowania i inwestorzy	121
Kobiety	122
Kupcy	122
Bankierzy i dostawcy usług	125
Monembazja, miasto handlowe	127
Wniosek	127
Rozdział siódmy	
HANDEL MIĘDZYNARODOWY (<i>Michel Balard</i>)	129
Kupcy zachodni	130
Drogi, produkty i koniunktura	133

Część trzecia

CHARAKTERYSTYKA CESARSTWA GRECKIEGO

Rozdział ósmy	
KONSTANTYNOPOL POD PANOWANIEM PALEOLOGÓW	
(<i>Angeliki Laiou</i>)	145
Wygląd zewnętrzny miasta	145
Zaludnienie i społeczeństwo	153
Administracja miasta	156
Konstantynopol a państwo	157
Rozdział dziewiąty	
CESARZ, ADMINISTRACJA I KLASY RZĄDZĄCE	
(<i>Cécile Morrisson</i>)	159
Ideał cesarstwa	159
Legitymizacja cesarza i jego wstąpienie na tron: obwołanie i koronacja	161
Sukcesja cesarska: rzeczywiste ustanowienie zasady dynastycznej	162
Władza cesarska: administracja	163
Nikea	163
Administracja pod panowaniem Paleologów: personalizacja i decentralizacja	164
Administracja prowincjonalna	165
Apanaże	166
Klasy rządzące, arystokracja	167

Autonomia miast i korporacji miejskich	169
Podatkowość: zasady, praktyka i krytyka	170
Opodatkowanie ziemi	170
Królewskie przywileje	172
Podatki pośrednie	172
Wielkość obciążeń podatkowych: pobór i wyłączenia	172
Cesarski i kościelny wymiar sprawiedliwości	173
Cesarski wymiar sprawiedliwości i instytucja „sędziów generalnych”	173
Rola kościelnego wymiaru sprawiedliwości	174
Wniosek: ograniczenia władzy cesarskiej	175
Rozdział dziesiąty	
ARMIA, MARYNARKA I STOSUNKI ZEWNĘTRZNE	
(<i>Cécile Morrisson</i>)	177
Armia i marynarka	177
Armia i flota cesarstwa nikejskiego	178
Armia lądowa	178
<i>Pronoia</i>	179
Marynarka	179
Armia i flota pod panowaniem pierwszych Paleologów	180
Flota	181
Siły lądowe	182
Stan osobowy i koszty jego utrzymania	184
<i>Pronoia</i>	185
Kompanie żołnierzy	187
Uzbrojenie, umocnienia	187
Armia w ostatnim stuleciu istnienia cesarstwa	189
Konfiskaty ziem	190
Rola miejskich milicji: służba w straży	191
Dyplomacja	192
Rozdział jedenasty	
PIENIĄDZ I FINANSE W ŚWIECIE BIZANTYŃSKIM (1204–1453)	
(<i>Cécile Morrisson</i>)	197
Koniec ery złota w Bizancjum	198
Ogólny zarys systemu monetarnego	198
Dewaluacja hyperpyrona	200
<i>Kryzys finansowy</i>	201
<i>Przejście na srebro</i>	202
Organizacja bicia pieniądza	203
<i>Mennice bizantyńskie i bizantyńska tradycja</i>	203
<i>Pozostałe mennice</i>	205

<i>Administrowanie pieniądzem i przejście ze sfery publicznej do prywatnej</i> . . .	206
<i>Bicie monet jako źródło dochodów. Znaki mennicze i mutacje</i>	207
Konsekwencje podziału na emisje pieniądza	208
Pojawienie się mennic „narodowych”	208
<i>Mennice tradycji bizantyńskiej (pierwsza połowa XIII wieku):</i>	
<i>potwierdzenie tożsamości</i>	208
<i>Stopniowe odchodzenie od modelu bizantyńskiego</i>	209
„Kolonialne” mennice Romanii	211
Otwarty i zakrojony na szeroką skalę obieg pieniądza	213
Płatności bezgotówkowe: sztabki i weksle	213
Przenikanie monet zagranicznych	215
Monety o niewielkiej wartości	217
Przestrzenie obiegu	218
Wnioski	221
Rozdział dwunasty	
KOŚCIÓŁ (<i>Marie-Hélène Congourdeau</i>)	223
Cesarz i patriarcha	223
Nikea: obiektywne przymierze cesarstwa i Kościoła	223
Okres panowania Paleologów	225
<i>Ciągłość modelu cesarskiego</i>	225
<i>Wprowadzenie nowego modelu w życie</i>	226
<i>W stronę emancypacji Kościoła</i>	228
Patriarcha i Kościół	229
Ciągłość instytucji	229
<i>Patriarchat i archontowie patriarchatu</i>	229
<i>Synod</i>	230
<i>Diecezje</i>	231
<i>Monastery</i>	232
Rozwój	233
<i>Monachizacja patriarchatu</i>	233
<i>Reforma patriarchatu</i>	234
<i>Problemy powstające w wyniku kryzysu cesarstwa</i>	236
Stosunki z Kościołem łacińskim	242
Wyzwanie związane z powstawaniem równoległych hierarchii łacińskich	242
Polemika	244
<i>Tematy sporów</i>	244
<i>Strony konfliktu</i>	245
Starania o doprowadzenie do unii i ich niepowodzenie	246
<i>W okresie cesarstwa nikejskiego</i>	247
<i>Sobór lyoński</i>	247
<i>Od Lyonu do Florencji</i>	248
<i>Sobór florencki i jego konsekwencje</i>	249

Rozdział trzynasty

ARCHITEKTURA I DZIEŁA SZTUKI:

SZTUKA W PRZESTRZENI KULTURALNEJ BIZANCJUM

(Ivana Jectić i Jean-Michel Spieser) 253

Wprowadzenie 253

Architektura i malarstwo monumentalne 255

Architektura 255

Malarstwo ścienne 260

Inne gałęzie twórczości artystycznej 269

Rękopisy iluminowane 269

Przedmioty liturgiczne i ikony 270

Bizancjum i jego sąsiedzi 272

Wnioski 274

Rozdział czternasty

ŻYCIE UMYSŁOWE (*Brigitte Mondrain*) 277

Nauczanie 278

Książki i czytelnicy 282

Kim są intelektualiści? 286

Korespondencja 288

Literatura w języku miejscowym 291

Odczytywanie i wydawanie tekstów starożytnych – filologia 292

Powstawanie korpusów i encyklopedii 298

Literatura naukowa 301

Medycyna 301

 Przedmioty z zakresu *quadrivium*: arytmetyka, geometria, muzyka
 i astronomia 302

Rola tłumaczy – teksty teologiczne 306

Rozdział piętnasty

ŻYCIE RELIGIJNE (*Marie-Hélène Congourdeau*) 311

Prawosławie i odstępstwa od niego 311

Obrona prawosławia 311

Pokusy sekciarskie 312

Schizma arsenicka 312 *Bogomilowie* 313

Żydzi i muzułmanie 316

Żydzi 316 *Muzułmanie* 317

Humanizm i hezychazm 320

Podwójne oblicze odnowy 320

<i>Renesans humanistyczny</i>	321
<i>Renesans duchowy</i>	322
Kryzys hezychastyczny	325
<i>Etapy kryzysu</i>	325
<i>Stawki sporu</i>	328
<i>Strony sporu</i>	329
Sytuacja po zwycięstwie palamitów	331
<i>Kościół palamicki</i>	331
<i>Przemiany zachodzące w humanizmie bizantyńskim</i>	331
Kryzys świadomości bizantyńskiej	332
Nieszczęścia dotyczące Bizantyńczyków	333
<i>Katastrofy naturalne</i>	333
<i>Upadek cesarstwa</i>	333
Symptomy kryzysu	334
<i>Demoralizacja</i>	334
<i>Porzucenie wiary chrześcijańskiej</i>	335
<i>Koniec świata</i>	336
Reakcja Kościoła	337
<i>Represje</i>	337
<i>Kaznodziejstwo</i>	337
<i>Nowe paradygmaty</i>	338

Część czwarta

LOKALNE OŚRODKI WŁADZY

Rozdział szesnasty	
DESPOTAT EPIRU I CESARSTWO TESALONIKI	
(<i>Cécile Morrisson</i>)	343
Od Epiru do Cesarstwa Tesaloniki: wzlot i upadek dukasów (1205–1246)	345
Despotat Epiru (1230/1251–1318) między Bizancjum a Italią	346
Epir w rękach Bizantyńczyków, a potem Serbów (1330–1384)	350
Epir w rękach Italczyków i ponowne zjednoczenie despotatu (1384–1411)	350
Podbój turecki (1430–1479)	351
Status i administracja	352
Gospodarka i społeczeństwo	354
Rozdział siedemnasty	
SERBIA: WŁADZA I ORGANIZACJA ŻYCIA SPOŁECZNEGO	
(<i>L.J. Maksimovic</i>)	357
Władza	357
Rozkwit	357
Niezależność	360

Apogeum władzy królewskiej	364
Cesarstwo	368
Schyłek i wygaśnięcie	371
Organizacja społeczna	373
Rozdział osiemnasty	
BULGARIA (<i>Iwan Bożilov</i>)	379
Restauracja cesarstwa bułgarskiego	379
Iwan II Asen: car Bułgarów i Greków	383
Epoka wojen domowych	386
Schyłek	388
Rozdział dziewiętnasty	
CESARSTWO TRAPEZUNTU (<i>Sergei Karpov</i>)	393
Po upadku Konstantynopola	394
Rolnictwo	396
Handel	397
Administracja	399
Sąsiedzi Trapezuntu	400
Kościół	401
Stosunki z Kościołem łacińskim	401
Koniec cesarstwa Trapezuntu	402
Życie umysłowe	403
Rozdział dwudziesty	
TURECKA AZJA MNIEJSZA (<i>Elisabeth A. Zachariadou</i>)	407
Zajęcie Azji Mniejszej przez Turków	407
Osobliwości składu ludności i ich konsekwencje	411
Anatolia seldżucka	415
Intermedium mongolskie	418
Azja Mniejsza pod panowaniem emiratów	423
Anatolia Osmanów	432
Rozdział dwudziesty pierwszy	
POSIADŁOŚCI ŁACINNIKÓW W BIZANCJUM (<i>Michel Balard</i>)	439
Bizancjum i zachodnioeuropejskie miasta handlowe	439
1204–1206	439
Od 1261 roku do wojny pod Curzolą (1294–1299)	443
Od wojny pod Curzolą do 1355 roku	446
Ostatnie stulecie Bizancjum (1355–1453)	448

Zachodnie kolonie w cesarstwie bizantyńskim	452
Administracja zachodnich faktorii w Romanii grecko-łacińskiej	457
Wnioski	467
WNIOSKI	469
DYNASTIA PALEOLOGÓW	475
WSKAZÓWKI BIBLIOGRAFICZNE	477
GŁÓWNE POMOCE WARSZTATOWE	479
SŁOWNIK	539
CESARZE	545
PATRIARCHOWIE	547
INDEKS	549
SPIS MAP	566